

Artefakty jenieckie odnalezione w trakcie prac budowlano-konserwatorskich przy pozostałościach Stalagu 318/VIII F (344) Lamsdorf. Przyczynek do badań nad kulturą materialną obozów jenieckich

Słowa kluczowe: jenieckie artefakty, niewola niemiecka, Stalag 318/VIII F (344) Lamsdorf

Przeprowadzone w 2020 r. prace budowlano-konserwatorskie przy reliktach poobozowych sektorów XIV, XV i XVI Stalagu 318/VIII F (344) Lamsdorf¹ (tzw. *Russenlager*) to szereg długo planowanych działań, mających na celu zatrzymanie postępujących procesów degradacji pozostałości ośmiu obozowych baraków znajdujących się w Miejscu Pamięci Narodowej w Łambinowicach. Przebieg prac i ich efekty zostaną szczegółowo omówione w raporcie powykonawczym opublikowanym w przyszłym zeszycie *Szkiców z dziejów obozów w Lamsdorf/Łambinowicach*². W czasie realizacji przedsięwzięcia odnalezionych zostało blisko 1500 ruchomych obiektów zabytkowych związanych głównie z funkcjonującym tu w czasie II wojny światowej obozem jenieckim.

Już na etapie przygotowawczych prac porządkowych, mających na celu oczyszczenie poszczególnych segmentów baraków z zalegającego na płytach ich posadzek gruzu betonowego i ceglanego oraz nagromadzonego przez lata humusu porośłego trawami i samosiejkami drzew, stwierdzono obecność w tych miejscach licznych, drobnych jenieckich artefaktów. W związku z tym rozpoczęto – po uzyskaniu pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków³ – prace poszukiwawcze mające na celu zabezpieczenie wszystkich ruchomości pozostawionych tu przed 75 laty przez niewolonych żołnierzy. Poszukiwania porzuconych zabytków

1 Numeracja sektorów za: J. Sawczuk, S. Senft, *Obozy jenieckie w Lamsdorf w latach II wojny światowej*. W: *Obozy w Lamsdorf/Łambinowicach (1870–1946)*, red. E. Nowak, Opole 2006, s. 131–132.

2 B. Malinowski, V. Rezler-Wasielewska, *Prace budowlano-konserwatorskie przy pozostałościach Stalagu 318/VIII F (344) Lamsdorf. Raport z historycznym rysem*. W: *Szkice z dziejów obozów w Lamsdorf/Łambinowicach. Historia i współczesność*, z. 6, red. nauk. P. Stanek, w druku.

3 Pozwolenie nr 128/A/2020 z 07.08.2020 r. wydane przez Opolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na poszukiwanie ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych, przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych, tj. detektor metali na dz. ewid. Nr 236/5 w m. Łambinowice.

Sektory XIV, XV i XVI byłego Stalagu 318/VIII F (344) Lamsdorf (widok z góry) przed rozpoczęciem prac budowlano-konserwatorskich w 2020 r. (fot. Ł. Melski)

Źródło: CMJW

prorowadzone były pod nadzorem archeologicznym, głównie przy użyciu wykrywaczy metali, przez współpracujące z Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych (dalej: CMJW) stowarzyszenia historyczno-eksploracyjne⁴. Prace przebiegały w kilku etapach. W pierwszym przebadano powierzchniowo nienaruszony jeszcze materiał ziemny i biologiczny zalegający we wszystkich segmentach, w kolejnym powtórzono prace poszukiwawcze wrzuczonego przy użyciu ciężkiego sprzętu gruzu i humusu. Ostatecznie, w najdłużej trwającym trzecim etapie ponownie przebadano całość materiału ziemnego, usuniętego z wnętrza baraków i złożonego w zwałowiskach w ich niedalekim sąsiedztwie. Odnalezione w czasie prac poszukiwawczych artefakty zdeponowano w CMJW, a decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Opolu włączone zostaną do muzealnych zbiorów. Niniejsze opracowanie zaś, które odczytywać należy jako swoisty katalog, będący wstępem do pogłębionych badań historycznych i archeologicznych nad kulturą materialną obozów jenieckich w Lamsdorf, prezentuje najciekawsze z pozyskanych metodą badań powierzchniowych grupy znalezisk, które zalegały we wnętrzach obozowych baraków.

Identyfikatory osobowe i techniczne

Bezwzględnie najważniejszymi jenieckimi atrybutami są znaki tożsamości, powszechnie znane pod nazwą nieśmiertelników. Te, wydawane żołnierzom znajdującym się w niewoli Wehrmachtu, wykonane były według oficjalnego niemieckiego

4 W pracach poszukiwawczych uczestniczyli członkowie Stowarzyszenia Historyczno-Eksploracyjnego „Triskelion”, Stowarzyszenia Historycznego „Piaś”, Stowarzyszenia Historyczno-Eksploracyjnego „Szaniec 1863”, Stowarzyszenia Historyczno-Eksploracyjnego „Małomickie Podziemie” oraz „Śląskiej Grupy Eksploracyjnej”. Nadzór archeologiczny pełnili archeolodzy Muzeum Powiatowego w Nysie: Mariusz Krawczyk i Krzysztof Dobrzański. Całość prac koordynowała Elżbieta Góra, kierownik Działu Zbiorów i Konserwacji Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych (dalej: CMJW).

wzoru w formie prostokątów ze sztancowanej blachy o wymiarach 4 x 6 cm. Początkowo wytwarzane były z aluminium, następnie z cynku i ostatecznie ze zwykłej stali. Każdy przedzielony był wzdłuż perforacją (umożliwiającą jego przełamanie) na dwie symetryczne części zawierające zarówno oznaczenie obozu, jak i indywidualny numer. Górna część, zaopatrzona w dwa otwory umożliwiające zawieszenie znaku na szyi, w przypadku śmierci jeńca pozostawała przy nim. Dolna natomiast winna podlegać zabezpieczeniu w celach dokumentacyjnych, umożliwiających identyfikację zmarłych żołnierzy⁵. Odnalezione w czasie prac poszukiwawczych nieliczne (14 obiektów) i zachowane jedynie fragmentarycznie znaki pozwalają domniemywać, że zasada ta nie zawsze była respektowana w obozach Wehrmachtu. Jednocześnie ustalenie losów jeńców, do których należały, jest dziś niemożliwe głównie z powodu wspomnianej fragmentaryczności odnalezionych artefaktów. Podkreślić jednak należy, że prowadzone równoległe prace poszukiwawcze na terenie innych sektorów byłego Stalagu 318/VIII F (344) Lamsdorf pozwoliły na odnalezienie większej liczby jenieckich nieśmiertelników z dobrze widocznymi, pełnymi oznaczeniami. W zestawieniu z dokumentami archiwalnymi dają one możliwość odtworzenia wojennej biografii jeńców różnych narodowości⁶. Stanowią jednocześnie historyczne relikty i jednostkowe świadectwa, które prof. Krzysztof Pomian nazywa nośnikami znaków odebranej przeszłości⁷. Ewentualny brak możliwości weryfikacji konkretnego znaku w zasobach archiwów przechowujących drugowojenne akta (co – jak wykazują podejmowane już próby – nie jest zjawiskiem rzadkim), nie umniejsza ich wartości dokumentacyjnej. Z tego też powodu każdy odnaleziony fragment jenieckiego znaku tożsamości został zadokumentowany i zabezpieczony jako istotny element zachowania pamięci historycznej.

5 D. Kaszuba, *Wojskowe znaki tożsamości na podstawie znalezisk z terenu poboju wojny obronnej 1939 r. w rejonie lasów Hłzeckich*, Ostrowiec Świętokrzyski 2007, s. 56; A. Rostocki, *Znaki tożsamości jeńców i więźniów wojennych 1914–1945*, „Odkrywca” 2004, nr 5, s. 40.

6 Dla przykładu jednym z podstawowych źródeł informacji o jeńcach wojennych są dokumenty wytwarzane w czasie II wojny światowej na potrzeby Biura Informacyjnego Wehrmachtu ds. Strat Wojennych i Jeńców Wojennych (Wehrmachtauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene, WAST). W archiwum CMJW przechowywane są tzw. listy transportowe jeńców sporządzane dla ww. instytucji przez komendantury poszczególnych obozów, a zawierające szczegółowe dane personalne, przynależność armijną, informacje o stanie zdrowia, jak również obozowe numery rejestracyjne pojmanych żołnierzy. Jest to wprawdzie niewielka część ogółu wytworzonych wówczas akt i zasadniczo zawiera dane żołnierzy Wojska Polskiego, jednak w instytucjach archiwalnych innych państw (tj. np. Deutsche Dienststelle lub Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej) również przechowywane są zbiory tego rodzaju. Zob. I. Biegun, R. Mrzygłocka, K. Sznotala, *Przewodnik po zasobie archiwalnym Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu*, Opole 2004, s. 9–12.

7 Zob. K. Pomian, *Historia – nauka wobec pamięci*, Lublin 2006, s. 115–139.

Tabela 1. Jenieckie znaki tożsamości odnalezione w trakcie prac budowlano-konserwatorskich przy pozostałościach Stalagu 318/VIII F (344) Lamsdorf

Widoczne oznaczenia obozowe	Opis artefaktu
Stalag 318 VIII F 76023	Górna część znaku z blachy cynkowej, wydane w Stalagu 318/VIII F Lamsdorf. Znak mechanicznie zdeformowany.
Stalag 318 VIII F 65085 [?]	Górna część znaku z blachy cynkowej, wydane w Stalagu 318/VIII F Lamsdorf. Znak mechanicznie zdeformowany.
[...] ag 318 VIII F [...] 59180	Zachowany w ¼ części znak z blachy cynkowej, wydany w Stalagu 318/VIII F Lamsdorf. Brak otworu przy krawędzi sugeruje, że była to dolna część znaku.
[...] 318 VIII F [...]	Zachowany w ¼ części znak z blachy cynkowej, wydany w Stalagu 318/VIII F Lamsdorf.
Stalag [...] Nr 16 [...]	Zachowany w ¼ części znak z blachy cynkowej.
Stalag 31 [...] Nr 5851 [...]	Zachowany w ¼ części znak z blachy cynkowej. Pierwsze cyfry oznaczające obóz oraz rodzaj użytej do bicia czcionki sugerują, że został wydany w Stalagu 318/VIII F Lamsdorf.
STAL [...] 33 [...] 0435 [...]	Zachowany w ¼ części znak z blachy cynkowej.
STAL [...] 33 [...] 04164 [...]	Zachowany w ¼ części znak z blachy cynkowej.
[...] AG VIII B [...] 5342	Zachowany w ¼ części znak z blachy cynkowej, wydany w Stalagu VIII B Lamsdorf.
[...] AG I B [...] R	Zachowany w ¼ części znak z blachy cynkowej, wydany w Stalagu I A Stalack jeńcowi narodowości rosyjskiej, o czym świadczy wybita litera R (z jęz. niemieckiego <i>der Russe</i>) następująca tuż po numerze jenieckim. Tego rodzaju oznaczenia, rzadko występujące na znakach wydawanych w innych obozach, są charakterystyczne dla obozów I Okręgu Wojskowego Wehrmachtu ⁸ .
[...] G VI A [...] 13	Zachowany w ¼ części znak z blachy cynkowej, wydany w Stalagu VI A Hemer.

8 A. Rostocki, *op.cit.*, s. 43.

Tabela 1 cd.

Widoczne oznaczenia obozowe	Opis artefaktu
FRONT – DU [...] N° 24 [...]	Zachowany w ¼ części znak z blachy aluminiowej. Skasowane wcześniejsze oznaczenie „FRONT” sugeruje wtórne wykorzystanie znaku w obozie jenieckim innego rodzaju. Ocena cech technicznych zachowanego fragmentu oraz porównanie go ze znakami prezentowanymi w literaturze sugerują, że wydany on został we Frontstalagu 125 przemianowanym następnie na Dulag 125 ⁹ .
[...] Nr 687 [...]	Zachowany w ¼ części znak z blachy cynkowej.
[?] 3073 [...] [...]5	Zachowany w ¼ części znak z blachy cynkowej. Układ widocznych cyfr numeru jenieckiego sugeruje, że na identyfikatorze nie było umieszczonych oznaczeń obozu. Na odwrocie natomiast widoczna cyfra 5. Możliwe, że znak wykorzystany był wtórnie lub próbnie.

Wielokropek oznacza znakowanie nieczytelne ze względu na zniszczenie, a znak zapytania – podejrzenie, że w ogóle nie było zaznaczonego obozu.

Źródło: Opracowanie własne.

W grupie jenieckich znaków tożsamości wyróżniają się dwa nietypowe artefakty tego rodzaju. Pierwszy z nich, o eliptycznym kształcie, z pojedynczym otworem przy obrzeżu, posiada precyzyjne bicie o treści: 348 / 10292. Pierwsza z liczb to oznaczenie obozu: Stalagu 348 Dnjepropetrowsk lub Stalagu 348 Gaissin, druga – numer jeńca. Najpewniej znak ten był zastępczą formą standardowych jenieckich nieśmiertelników. Drugi ze znaków to niewielkich rozmiarów prostokątna blaszka z równoległe umiejscowionymi w górnych jej rogach otworami i ręcznym rytowaniem 893, bez wątplenia oznaczającym numer jeniecki. Ten najpewniej wykonany został przez jeńca we własnym zakresie, co nie było wyjątkową praktyką wśród niewolonych żołnierzy.

Wśród tego rodzaju odnalezionych w terenie identyfikatorów osobowych, a także technicznych, będących drobnymi elementami obozowego wyposażenia (jak np. marki techniczne), uwagę zwracają trzy okrągłe metalowe znaki w formie wpinki ubraniowej. Na zielonym tle awersu widoczna jest czarna litera P, tuż pod nią sygnatura *Gusstahlwerk Malapane*¹⁰. Na odwrocie, nad agrafą znajduje się oznaczenie wytwórcy: dreźnieńskiej fabryki Hermanna Auricha, specjalizującej się

⁹ Ibidem, s. 42.

¹⁰ Nazwa Gusstahlwerk Malapane pojawia się w dostępnych dokumentach archiwalnych datowanych na 1944 r. Jej pełne brzmienie to Oberhütten, Vereinigte Oberschlesische Hüttenwerke Aktiengesellschaft Gusstahlwerk Malapane. Zob. www.szukajwarchiwach.pl, Archiwum Państwowe w Opolu, zespół 45/83/o Zjednoczone Górnośląskie Zakłady Hutnicze – Spółka Aukcyjna Odlewnia w Ozimku.

Jeniecki znak tożsamości i przepustka pracownicza na teren huty Malapanne (fot. E. Góra)
Źródło: CMJW

w produkcji różnego rodzaju militariów na potrzeby armii niemieckiej. Poniżej zaś czterocyfrowy numer, inny dla każdego ze znaków. Najpewniej stanowiły one formę przepustek robotniczych na teren huty/odlewni stali w oddalonej o ok. 60 km od Lamsdorf miejscowości Malapanne (po 1945 r. Ozimek¹¹). Zgodnie z ustaleniami Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce w czasie II wojny światowej na terenie huty stacjonował jeniecki oddział roboczy. W 1940 r. zatrudnionych w nim było kilkudziesięciu jeńców narodowości polskiej i angielskiej. Natomiast w latach 1941–1945 przebywało w nim ok. tysiąca jeńców radzieckich Stalagu 344 Lamsdorf, skupionych w oddziale roboczym R 700¹². Janina Hajduk-Nijakowska, cytując zapisy Konrada Mientusa, podaje zaś, że jeńcy radzieccy do huty zaczęli napływać w 1942 r. i „obozowali na terenie zakładu pomiędzy kościołem i remizą strażacką w barakach za drutem kolczastym. Było ich pod koniec wojny ok. 500. Był też obóz [...] dla jeńców francuskich, też ich było około 500”¹³. Ustalenie narodowości, a tym bardziej personaliów jeńców, z którymi trzy odnalezione znaki wróciły do obozu macierzystego Lamsdorf, wydaje się dziś zadaniem ekstremalnie trudnym, choć nie niemożliwym do wykonania.

11 Zob. Rozporządzenie Ministrów: Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 12 listopada 1946 r. o przywróceniu i ustaleniu urzędowych nazw miejscowości, Monitor Polski, 1946, nr 42 poz. 262, s. 5.

12 *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. C. Pili-chowski, Warszawa 1979, s. 377.

13 J. Hajduk-Nijakowska, *Huta zapamiętana. Narracje wspomnieniowe o Hucie Malapanew w Ozimku*, „Journal of Urban Ethnology” 2015, z. 13, s. 126. W tym samym artykule autorka cytuje byłego jeńca stalagu w Lamsdorf Władysława Korszla, który do pracy w hucie odkomenderowany został 2 października 1940 r.

Elementy umundurowania i wojskowego oporządzenia mundurowego

Wśród podstawowych, a być może i najcenniejszych w warunkach obozowego życia elementów jenieckiego wyposażenia najistotniejszą grupę wydają się stanowić utensylia wchodzące w skład żołnierskiego oporządzenia mundurowego: manierki, menażki i niezbędniki. Ich przykłady – w większości zachowane szczątkowo – zalegały na posadzkach murowanych baraków *Russenlagru* w liczbie kilkudziesięciu sztuk. Część z nich nosi ślady doraźnych i nierzadko wielokrotnych napraw. Nader często i dość metodycznie reperowano, zazwyczaj za pomocą prostych nitów, połamane w czasie użytkowania łyżki. Zdaniem badaczy znaleziska tego typu dają obecnie wgląd w tragizm sytuacji jenieckiej¹⁴, obnażając braki obozowej codzienności. Poszczególne artefakty w tej grupie noszą również poruszające ślady ręcznie rytowanych osobistych inskrypcji, takich jak umieszczony na trzonku aluminiowej łyżki zapis jeńca radzieckiego: *Niewola 3 XII 41 / 1910 urodzony KND / Nieszczęście życia*. Jedna z czerwonoarmijnych manierek oznaczona została natomiast inicjałami *OPA*, datą *1924 r.* i nazwą miasta dzisiejszej wschodniej Ukrainy: *Izium*¹⁵. Z kolei standardową radziecką menażkę wojskową jeniec ozdobił za pomocą prostego ryłca pięcioramienną gwiazdą. Tuż obok widoczna jest „jodełkowana” inskrypcja: *Babajew Szaliko, urodzony w 1910 r., pojmany 18 maja 1942 r.*¹⁶ Tego typu personalizacje przedmiotów użytkowych były częstą praktyką wśród niewolonych żołnierzy. Oprócz utylitarnej funkcji oznaczenia przynależności stanowiły symboliczny wyraz indywidualnego doświadczania wojny, osobistych emocji, lęków i wspomnień oraz – w warunkach niepewnej przyszłości – potrzeby uwiecznienia własnego „Ja”. O ile ustalenie dziś jenieckich personaliów na podstawie rytowanych monogramów i dat jest zadaniem skrajnie trudnym (choć pozwalającym na stawianie pewnych tez naukowych), to pełne rytowanie odnalezionej menażki jest doskonałym materiałem dokumentacyjnym, pozwalającym na prowadzenie pogłębionych badań biograficznych¹⁷.

14 D. Kobialka, Kreatywność za drutem kolczastym: *Archeologia i sztuka okopowa z pierwszowojennego obozu jenieckiego w Czersku (woj. pomorskie)*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2018, t. 23, s. 123.

15 Od października 1941 r. do maja 1942 r. przez Izium (obwód charkowski, Ukraina) przebiegała linia frontu, miejscowość ta znalazła się w ogniu krwawych starć między Armią Czerwoną a siłami Wehrmachtu, określonych mianem operacji charkowskiej lub drugiej bitwy o Charków (12.05.1942 r. – 26.06.1942 r.). Zob. <https://rkkawwii.ru/division/293sdfi#units> [dostęp: 11 II 2020 r.].

16 Odczyt i tłumaczenie z jęz. rosyjskiego: dr Ewelina Klimczak, Dział Edukacji i Wystaw CMJW. Ewentualne korekty rozczytanych inskrypcji możliwe będą po poddaniu artefaktów zabiegom pełnej konserwacji.

17 W radzieckim Raporcie o nieodwracalnych stratach, zdeponowanym w zasobach Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej, figuruje nazwisko żołnierza 293. Dywizji Piechoty Armii Czerwonej, które rozczytać można w rytowaniu radzieckiej menażki. Szalwa Babajew, ur. w 1910 r. w Tblisi (Gruzja), zginął 17 maja 1942 r. w walkach o Nechayevo (obwód kurski, Rosja). W dokumencie brak jednak informacji o jego dalszych losach. Niewykluczone, że obecność menażki w miejscu funkcjonowania obozu jenieckiego w Lamsdorf jest jedynym obecnie dowodem potwierdzającym, że żołnierz ten trafił do niewoli Wehrmachtu i osadzony został w Stalagu 318/VIII F. Zob. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=1657016> [dostęp: 11 II 2020 r.].

Menażka rytowana nazwiskiem Szaliko Babajew (fot. E. Góra)
Źródło: CMJW

Możliwości takiej nie daje najliczniejsza grupa artefaktów pozyskanych w wyniku powierzchniowych prac poszukiwawczych, którą stanowią drobne elementy militarnej garderoby – guziki mundurowe. Ich różnorodność jest jednak doskonałym – choć wciąż niepełnym i wymagającym krytycznej analizy – odzwierciedleniem wielonarodowościowego charakteru jenieckiego kompleksu Lamsdorf. W ośmiu obozowych barakach, które stanowią przecież tylko niewielką część poobozowego terenu, zalegały guziki wojskowe dziewięciu europejskich armii, których żołnierze trafili do niewoli Wehrmachtu.

Tabela 2. Guziki mundurowe odnalezione w trakcie prac budowlano-konserwatorskich przy pozostałościach Stalagu 318/VIII F (344) Lamsdorf

Rodzaj znaleziska	Charakterystyka znaleziska
Guziki mundurowe armii polskiej	Najbardziej rozpoznawalne, odnalezione w liczbie blisko 30 obiektów to guziki określane mianem wzoru 1928, srebrzyste, z charakterystycznym orłem w koronie otwartej. Obecny stan zachowania nie pozwala na odczytanie wszystkich sygnatur producenckich zamieszczanych na rewersach. Te, które są widoczne, to oznaczenia warszawskich zakładów przemysłu metalowego (ESEF i Staniola). Ciekawostką, choć nie najlepiej zachowaną, jest tu guzik z umundurowania członka Związku Strzeleckiego, organizacji wykonującej w czasie wojny obronnej 1939 r. zadania zlecone przez polskie władze wojskowe.
Guziki mundurowe armii francuskiej	Charakterystyczne, mosiężne, o zdecydowanie wypukło-płaskim profilu i gładkim awersie. Część z nich sygnowana jest nazwą producentów: H.J. PARIS lub G.J.&F. PARIS. To największa, licząca ponad 80 obiektów, grupa. Jedynym wyróżniającym się w niej elementem jest guzik przynależny do jednostek grenadierów artylerii francuskiej. W odróżnieniu do gładkich awersów wszystkich pozostałych ten oznaczony został wizerunkiem gorejącego granatu nad dwiema skrzyżowanymi lufami armatnimi. Innego rodzaju i datowania są pojedyncze guziki zarezerwowane dla francuskich wojsk inżynieryjnych z widocznym na awersie wizerunkiem rycerskiej zbroi (kirys i hełm) oraz te noszone przez żołnierzy marynarki wojennej, oznaczone symbolem kotwicy z przeplecioną liną i ozdobnym otokiem przy rancie.
Guziki mundurowe armii belgijskiej	To druga najliczniejsza, po francuskich, grupa znalezisk tego typu (ok. 50 obiektów). Łatwo rozpoznawalne mosiężne i dwuwarstwowe z wyraźnym wizerunkiem wspiętego lwa. Miały zastosowanie ogólnowojskowe podczas obu wojen światowych.
Guziki mundurowe armii brytyjskiej	To niewielka grupa militariów (3 obiekty), których obecność na terenie byłego <i>Russenlageru</i> – bardziej jeszcze niż wskazanych wyżej guzików belgijskich ¹⁸ – nie jest zjawiskiem oczywistym, niewykluczone, że przypadkowym, a jednak skłaniającym do snucia wielu scenariuszy zdarzeń lub stawiania hipotez badawczych. Pierwszy w tej grupie jest guzik mundurowy Królewskich Sił Powietrznych, oznaczony na awersie wizerunkiem orła w locie i królewską koroną zamkniętą. Dwa pozostałe to guziki oznakowane herbem Wielkiej Brytanii i noszone najpewniej przez żołnierzy <i>General Service Corps</i> rekrutujących się głównie spośród specjalistów rezerwy, mobilizowanych zazwyczaj tylko w czasie konfliktu zbrojnego.

18 Zarówno Brytyjczycy, jak i Belgowie osadzeni byli w Stalagu VIII B (344) Lamsdorf. Zob. J. Sawczuk, S. Senft, *Obozy jenieckie w Lamsdorf w czasie II wojny światowej*. W: *Obozy w Lamsdorf/Lambinowicach...*, s. 117–260.

Tabela 2 cd.

Rodzaj znaleziska	Charakterystyka znaleziska
Guziki mundurowe armii radzieckiej	Odnalezione w liczbie czterech artefaktów – zaskakująco niewiele jak na obóz, w którym większość stanowili żołnierze Armii Czerwonej. Dwa z nich to typowe guziki ogólnowojskowe, z prostą pięcioramienną gwiazdą na awersie, wewnątrz której na groszkowanym tle widoczne są skrzyżowane sierp i młot. Trzeci zaś to guzik z umundurowania wysokiego radzieckiego oficera, mosiężny, z godłem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich na awersie. Obecność czerwoarmijnych oficerskich militariów w miejscu obozu dla żołnierzy szeregowych nie jest jednak ani wyjątkowa, ani niespodziewana ¹⁹ .
Guziki mundurowe armii czeskosłowackiej	Odnalezione w śladowej liczbie dwóch egzemplarzy. Pierwszy mosiężny, na awersie oznaczony dwoma skrzyżowanymi mieczami rzymskimi umieszczonymi na czteropółowym, szrafowanym tle. Drugi również mosiężny, dwuwarstwowy, z charakterystycznym monogramem ČS na awersie.
Guzik mundurowy armii litewskiej	Pojedynczy, mosiężny artefakt, z odwzorowanym na awersie konnym rycerzem unoszącym nad głowę miecz i dzierżącym tarczę z krzyżem lotaryńskim. To wizerunek Pogoni, tradycyjnego symbolu narodowego Litwy i Białorusi.
Guzik mundurowy armii estońskiej	Jedyny tego typu, mosiężny i jednowarstwowy, z odwzorowaniem trzech stylizowanych lwów, takich samych jak te znajdujące się w herbie państwowym Estonii, obowiązującym w latach 1925–1940 i przywróconym ponownie w 1993 r.
Guzik mundurowy armii holenderskiej	Właściwie jest to jeden z nielicznych odnalezionych haków mundurowych, z widocznym na awersie charakterystycznym, wspiętym lwem trzymającym miecz oraz strzały łucznicze.

Źródło: Opracowanie własne. Identyfikacja artefaktów na podstawie: D. Krupop, *Guziki mundurowe 1792–1945*, Łódź 2011 oraz www.buttonarium.eu.

19 Większość oficerów radzieckich była niewolona w stalagach i zmuszana do pracy na rzecz III Rzeszy, co korespondowało ze stanowiskiem Oberkommando der Wehrmacht (Naczelne Dowództwo Sił Zbrojnych) z 4 czerwca 1942 r.: „Radzieccy oficerowie – jeńcy wojenni nie mogą być oceniani zgodnie ze standardami przyjętymi w europejskich krajach. Brak jakiegokolwiek tradycji, postawy, wychowania i wykształcenia sprawia, że nie odróżniają się w żaden sposób od masy szeregowych. Dlatego też nie ma powodu, aby traktować ich inaczej czy lepiej niż najniższych stopniem jeńców innych narodowości”. Cyt. za: R. Otto, R. Keller, *Sowjetische Kriegsgefangene im System der Konzentrationslager*, Wien 2019, s. 30 (tłumaczenie własne).

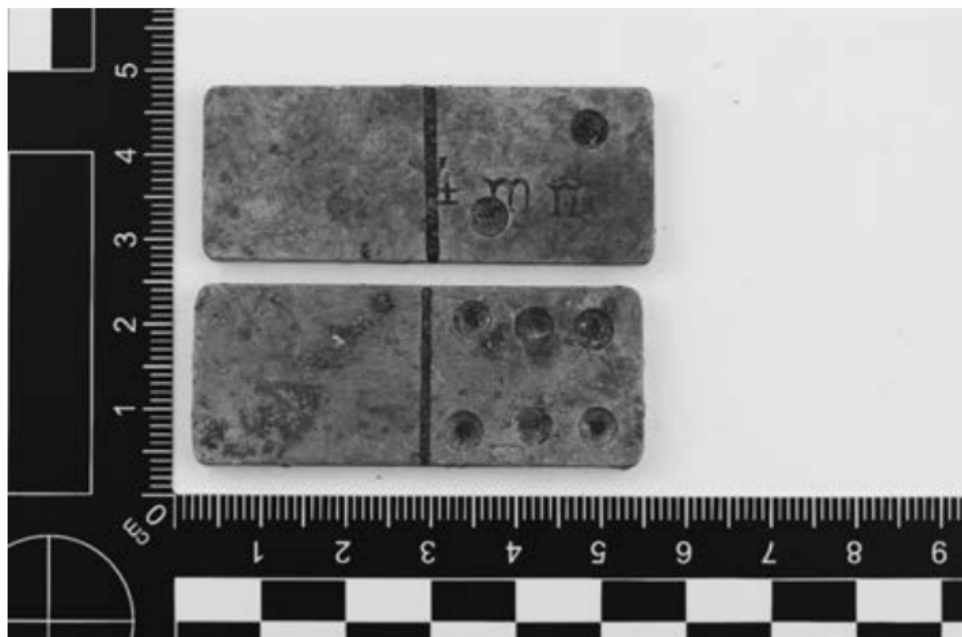
Guziki mundurowe armii: polskiej, brytyjskiej, czeskosłowackiej, radzieckiej (fot. E. Góra)
Źródło: CMJW

Ostatnim rodzajem odnalezionych guzików (ok. 130 obiektów) są te wykorzystywane do oporządzenia żołnierskiego takiego jak: chlebak, plecak, bielizna. Różne armie europejskie stosowały podobne ich wzory, stąd przypisanie ich do poszczególnych wojsk jest zadaniem utrudnionym. Należy również odnotować obecność na badanym terenie guzików armii pruskiej i niemieckiej. Jest to sporych rozmiarów grupa licząca ok. 150 obiektów. W zdecydowanej większości są to guziki ogólnowojskowe, których awers ma charakterystyczne groszkowane tło. Produkowane były na potrzeby Wehrmachtu w latach 1928–1945.

Sztuka okopowa i przedmioty osobiste

Bezspornie wyjątkową kategorią pozostałości poobozowych i najciekawszymi artefaktami odnajdywanymi w miejscach funkcjonowania obozów jenieckich są te, które wpisują się w definicję drugowojennej sztuki okopowej²⁰. Pomijając opisane we wcześniejszej części tekstu elementarne jej przykłady, jakim są ręcznie rytowane wojskowe menażki, manierki czy niezbędniaki, w trakcie prac poszukiwawczych na terenie Russenlagru odnalezionych zostało kilka innych jej manifestacji. Są wśród nich elementy biżuterijne, np. metalowe sygnety, najpewniej wytworzone w warsztatach zatrudniających jeńców wojennych, czy wykonana z drutu ozdoba, być może

²⁰ Szerokie opracowanie definicji oraz systematyka sztuki okopowej zob. N.J. Saunders, *Killing Time. Archeology and the First World War*, Sutton 2010.

Kostki domina (fot. E. Góra)
Źródło: CMJW

Sygnet wykonany w obozie i medalion religijny (fot. E. Góra)
Źródło: CMJW

rodzaj zawieszki lub broszy. Ciekawostką są dwie aluminiowe kostki domina wykrojone najwyraźniej z materiału wcześniej wykorzystywanego do innych niż ludyczne celów, o czym świadczą mogą widoczne na nich oznaczenia techniczne. Nierówne oczka sprawiają jednak wrażenie wgłębień nawierconych mechanicznie. Z metalowej blachy wycięta została również odnaleziona forma w kształcie ptaka. Być może miała ona pełnić funkcje użytkowe, być może powstała jako element jednej z dziecięcych zabawek, które – jak wynika z relacji świadków – jeńcy radzieccy wykonywali m.in. dla obozowych wartowników w zamian za dodatkową rację żywnościową²¹. Obok tych zdecydowanie wytworzonych już w czasie niewoli artefaktów odnaleziono zostały dwa inne obiekty, najprawdopodobniej zabrane przez wyruszających na front żołnierzy z domów jako element o charakterze pamiątkowym – standardowa figurka ołowianego żołnierza oraz niewielkich rozmiarów, choć sporej wagi, metalowa figurka słonia.

W grupie przedmiotów osobistych wymienić należy również te, które odnajdywane są we wszystkich miejscach związanych ze stacjonowaniem żołnierzy: elementy maszynek do golenia, grzebienie, części zegarków naręcznych lub kieszonkowych, fragmenty fajek tytoniowych oraz dewocjonalia w postaci medalionów religijnych i zawieszek w formie łacińskiego krzyża.

Znaki pieniężne (monety)

Sporych rozmiarów grupę artefaktów (ponad 100 szt.) stanowią drobne monety obiegowe emitowane – w największej liczbie – przez banki Rzeszy Niemieckiej (fenigi rentowe, fenigi rzeszowe, 1924–1940) oraz Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (kopiejki, 1923–1940). Pierwsze najpewniej pozostawione tu przez niemiecką obsługę obozu lub załogę poligonu, drugie – przez radzieckich jeńców wojennych. Na tym tle wyróżniają się zaskakująco nieliczne artefakty monetarne pochodzące z innych europejskich państw: Cesarstwa Niemieckiego (1 fenig, 1906 r.), Korony Austro-Węgier (2 fillery, 1908 r.), Republiki Austrii (2 grosze austriackie, 1926 r.), Rzeczypospolitej Polskiej (5 groszy polskich, 1938 r.), Republiki Francuskiej (50 centymów, 1938 r.), Republiki Słowackiej (1 korona słowacka, 1942 r.), a nawet Królestwa Węgier (1 pengő, 1942 r.). O ile obecność większości pozyskanych w badanym terenie monet jest zjawiskiem oczywistym, dodatkowo potwierdzającym już udokumentowany tu pobyt żołnierzy wielu armii, o tyle ostatnia z wymienionych: węgierskie pengő, stanowi interesującą, być może przypadkową zagadkę.

Bezwzględna ciekawostką w tej grupie artefaktów jest monetarny żeton piwny (*Biermarke*) sygnowany znakiem restauratora z okolic Norymbergii (Niemcy). Tego typu bilon stanowił dodatkowe wynagrodzenie pracowników, które mogli zrealizować

²¹ Informacje zgromadzone przez autorkę w czasie rozmów z autochtonicznymi mieszkańcami Łambinowic i okolicznych miejscowości, m.in. Klarą Kowal (z d. Arndt) w 2010 r. i Rajmundem Saurbierem w 2018 r.

Pozostałości baraku VIII, segment 1 z widocznym fragmentarycznie zachowanym słupem podporowym (fot. E. Góra)
Źródło: CMJW

we wskazanych szynkach i karczmach²². Ten konkretny mógł być wymieniony na szklanicę piwa w gospodzie Wilhelma Reichela w Maiach²³, o czym świadczy umieszczony na nim zapis *Gut für ein Glas Bier*. Trudno dziś ustalić, jak i kiedy żeton trafił do Lamsdorf, gdzie „wypadł z kieszeni” niemieckiego żołnierza. Z całą pewnością niemiecka restauracja W. Reichela prosperowała już w pierwszych latach XX w.²⁴

Elementy wyposażenia i infrastruktury obozowej

Zgoła odmiennymi od wymienianych wyżej artefaktów jenieckich, choć wartymi odnotowania, są dwa rodzaje znalezisk ruchomych związanych z zabudową Stalagu 318/VIII F (344) Lamsdorf. Każda z sześciu izb baraku wyposażona była w dwa przewody kominowe wykonane z cegły pełnej na wapiennej zaprawie i otynkowane²⁵. Pierwsze, powierzchniowe sprawdzenie zalegającego na wewnętrznych posadzkach

22 www.muzeumbrowaru.pl [dostęp: 28 II 2020 r.].

23 P. Menzel, *Deutschsprachige Notmünzen und Geldersatzmarken im In- und Ausland 1840 bis 2002*, Zweite ergänzte und erweiterte digitale Ausgabe, 2018, s. 3489.

24 Dostępne w antykwiariatach niemieckie karty pocztowe, na których uwieczniono restaurację W. Reichela, datowane są na lata 1901–1912. Zob. np. www.ansichtskartenversand.com, www.zvab.com, www.akpool.de, <https://www.abebooks.com/> [dostęp: 12 II 2020 r.].

25 M. Frydel, *Inwentaryzacja budowlana obiektu muzealnego Stalagu 318/VIII F (344) Lamsdorf*, Opole 2015, s. 15.

humusu ujawniło kolejne elementy historycznego systemu grzewczego. Niemalże w każdym segmencie pozostałości obozowych baraków odnalezione zostały żeliwne, ornamentalnie zdobione drzwi pieców, zachowane całościowo lub fragmentarycznie, wszystkie tego samego typu. W jednym z segmentów zaś odnaleziony został panel mocujący (również żeliwny), na którym widoczna jest sygnatura producenta: *Hütte Blachownia*²⁶. Prowadzone równolegle w innych częściach byłego Stalagu 318/VIII F (344) Lamsdorf prace poszukiwawcze nie przyniosły analogicznych znalezisk. Domniemywać zatem można, że ten konkretny rodzaj drzwi, a tym samym pieców, których część niegdyś stanowiły, był charakterystycznym wyposażeniem baraków murowanych, znajdujących się w sektorach XIV, XV i XVI *Russenlagru*.

Relikty baraków, z wyjątkiem poddanego pracom restauratorskim budynku pokazowego (barak III, segment 2), pozbawione są dziś zadaszeń. Uległy one całościowej degradacji. Jedynymi stałymi śladami dwuspadowych dachów są szczątkowo zachowane ceglane słupy podporowe, które konstrukcyjnie doprowadzane były do spodu płatwi i belki kalenicowej²⁷. W warstwach gruzu i ziemi zalegających na posadzkach baraków odnalezione zostały zaś niepozorne ruchomalia w postaci gwoździ budowlanych, przeznaczonych do prac dekarских. Cechują się charakterystyczną, kwadratową podkładką o krawędzi długości ok. 2,5 cm. Stanowią najmniejszy odnaleziony element obozowego budownictwa i jedyną pozostałość po oryginalnych zadaszeniach.

***

Współczesna archeologia wyraża stopniowe zainteresowanie problematyką jeniecką jako odrębną gałęzią badań z zakresu dziedziny, którą się zajmuje. Powszechne staje się przekonanie, że „niedawna przeszłość przechodzi z zakresu obszaru pamięci żywej w etap postpamięci, z pola historii do archeologii”, a „nowy, alternatywny wgląd w życie obozowe, w strategię przetrwania, relacje społeczne, codzienne życie za drutem kolczastym itd. będzie można uzyskać przede wszystkim przez analizę obozowej kultury materialnej”²⁸. Stąd też tak ważne jest zachowanie i rzetelne zadokumentowanie każdego z odnalezionych jenieckich artefaktów, również tego noszącego znamiona destruktu. Te pozyskane w czasie powierzchniowych prac poszukiwawczych, towarzyszących realizacji projektu budowlano-konserwatorskiego przy reliktach Stalagu 318/VIII F (344) nie są jedynymi, które wprost z terenów

26 Huta „Blachownia” – tradycyjna nazwa zakładu metalurgicznego w powiecie częstochowskim. Podczas II wojny światowej miejscowość Blachownia wcielona została w granice Rzeszy Niemieckiej (Blachstädt), sam zakład zaś od 1942 r. funkcjonował pod nazwą Eisenwerke Händler i nastawiony był na produkcję zbrojeniową, m.in. bomb lotniczych. Większość załogi stanowili przymusowi robotnicy. Za: Z. Janeczek, *Miroslaw Jan Kiciński (1943–2004). Człowiek – artysta i jego czasy*, „Siemianowski Rocznik Muzealny” 2014, nr 13, s. 46.

27 M. Frydel, *op.cit.*, s. 15.

28 D. Kobiałka, *op.cit.*, s. 8.

byłego kompleksu jenieckiego Lamsdorf trafią do muzealnych zbiorów. Od początków swego funkcjonowania Łambinowickie Muzeum przyjmowało bowiem zabytki jenieckie odnajdywane tu w sposób mniej lub bardziej przypadkowy, w mniejszej lub większej liczbie. Świadczą o tym zapisy w księgach inwentarzowych muzealiów. Zdaje się jednak, że dopiero zainicjowane przez CMJW w 2019 r. i realizowane we współpracy z archeologami i środowiskami eksploratorów prace poszukiwawcze przybrały charakter formalnych, zinstytucjonalizowanych i metodycznych badań, mających na celu nie tylko systemowe odnajdywanie porzuconych lub zagubionych śladów obozowego życia, lecz także precyzyjne, bo geolokalizacyjne dokumentowanie miejsc, w których być może spoczywały przez ostatnie dziesięciolecia. Działania takie pozwalają na możliwie najpełniejsze zachowanie historycznego kontekstu znalezisk. Sposobności takiej zazwyczaj nie dają przypadkowe odkrycia, nawet jeżeli trafiają w ręce muzealników-historyków. Zupełnie i nieodwracalnie zaś tracą ów historyczny i tak istotny kontekst artefakty, które w wyniku rabunkowej eksploracji terenów poobozowych w Łambinowicach (rozpoczętej na szeroką skalę w latach 90. ubiegłego wieku wraz z wejściem do powszechnego użytku elektronicznych wykrywaczy metali) trafiają w ręce prywatnych kolekcjonerów militariów lub stają się przedmiotem handlu na targach staroci i internetowych aukcjach. Ich długie trwanie gwarantowane ciągłością instytucji, pełny rys historyczny potwierdzony naukowymi badaniami oraz tak ważną (również dla rodzin byłych jeńców) dostępność i oddziaływanie społeczne zapewnia, jak z całym przekonaniem zakładamy, jedynie poddanie ich muzealnej kurateli.

Prisoner-of-War artefacts found during construction-conservation works on the remains of Stalag 318/VIII F (344) Lamsdorf. A contribution to studies on the material culture of prisoner-of-war camps (Summary)

During the construction-conservation works run in 2020, commissioned and supervised by the Central Museum of Prisoners of War, on the relics of eight brick barracks of the former Stalag 318/VIII F (344) Lamsdorf, there were discovered about 1,500 artefacts left over by POWs interned there. The objects were found on the concrete floors, hidden under the layer of soil, biological material and debris which accumulated over years in the course of progressing degradation of the former camp infrastructure. The most interesting findings, upon their initial identification and inventory, are presented in this study which is modelled on a descriptive catalogue. Its main sections are the following: personal and technical identifiers (including POW identity tags); elements of uniforms and soldier's outfit (including: mess kits, canteens and military uniform buttons); trench art and personal belongings

(including: items of jewellery made in the camps, devotional articles); legal tenders (coins of European countries which the POWs came from); elements of equipment and camp infrastructure (including: doors of heating stoves installed in the barracks and construction nails from the roof covering).

Kriegsgefangenen-Artefakte, die bei den Bau- und Restaurierungsarbeiten an den Resten des Stalag 318/VIII F (344) Lamsdorf gefunden wurden. Ein Beitrag zur Erforschung der materiellen Kultur von Kriegsgefangenenlagern (Zusammenfassung)

Bei den im Jahr 2020 im Auftrag und unter Aufsicht des Zentralen Museums der Kriegsgefangenen durchgeführten Bau- und Restaurierungsarbeiten an den Relikten von acht Backsteinbaracken des ehemaligen Stalags 318/VIII F (344) Lamsdorf wurden auf deren Betonböden fast 1.500 Kriegsgefangenen-Artefakte gefunden. Sie lagen unter einer über Jahre angesammelten Schicht aus Erde und biologischem Material sowie Schutt, der durch den fortschreitenden Verfall der Lagergebäude entstand. Die interessantesten von ihnen werden nach vorläufiger Identifizierung und Inventarisierung in dieser Studie vorgestellt, die nach den Prinzipien eines beschreibenden Katalogs aufgebaut ist. Die Hauptteile sind: persönliche und technische Kennungen (darunter Kriegsgefangenausweise); Elemente von Uniformen und militärischer Ausrüstung (darunter Kochgeschirr, Feldflaschen und Uniformknöpfe); Schützengrabenkunst und persönliche Gegenstände (darunter im Lager gefertigter Schmuck und Devotionalien); Zahlungsmittel (Münzen der europäischen Länder, aus denen die Kriegsgefangenen stammten); Elemente der Lagerausstattung und Infrastruktur (u.a. Türen von Heizöfen, die in Baracken eingebaut waren, sowie Baunägel aus der Dachschalung).